

Sadık Rifat Paşa

Ve Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâlesi

"Risâlenin bizce en ehemmiyetli tarafı, devlet idâresindeki islâhı his zihniyet meselesi olarak almasıdır, örf ve göreneğin, yahut da kıymetini kaybetmiş bir takım "imperatif" in hakim olduğu, çok defa keyfî kalan idâre sistemine mukabil esas olarak "insanı" onun tabiatını, hak ve ihtiyaçlarını alan akılcı bir devlet ve idâre te akkisini tereddüt etmeden ortaya atmasıdır."

A.H. Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi

Mehmet Seyitdanhoğlu*

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi düşüncenin değişmesi ve hukuk devleti olma yolunda meydana gelen ilerleme, modernleşme hareketleri ile paralellik gösterir. Hiç kuşkusuz, bu değişim ve yeniden yapılanma öyle birden bire olmamış, onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Bir yandan geleneksel Osmanlı devlet anlayışı ve siyasal düşüncesi devam ederken, diğer yandan Avrupa'da doğup gelişen liberal düşünceler Osmanlı aydın ve yöneticisinin gündemine oturmuştur. 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı ile bu değişim ve yeniden yapılanma ihtiyacı, kesin ve hakim bir dönemece girmiştir.

Avrupa'da meydana gelen düşünce değişikliklerinin Osmanlı'yı etkilemesi konusunda belirtmemiz gereken bir diğer önemli husus da Osmanlı yöneticilerinin bu etkileşimde, Avrupa'da gördüklerini olduğu gibi aynen almayarak, Osmanlı'nın kendi iç dinamikleriyle uyuşturmaya, telif etmek yolunu tercih etmiş olmalarıdır. Avrupa'da doğup gelişen liberal düşünceler, öncelikle yine bu kıtanın Osmanlı yönetim anlayışına yakın sistemlerine sahip Prusya, Avusturya gibi mutlak monarşilerini Osmanlı yöneticilerini de bu yolla dolaylı olarak etkilemiştir. Onlar Avrupa'dan aldıkları

yenilikleri aynen kabul etmeyip kendi görüşlerini eklemek suretiyle, yeni bir senteze, fikir zenginliğine ulaşarak Osmanlı yenileşmesini meydana getirmişlerdir. Rifat Paşa'nın bu risalesini, bu olgunun kuşkusuz en somut özelliklerini taşıyan bir belge olarak nitelendirmek mümkündür.¹

Bu çerçevede, Avrupa'da olup bitenlerin Osmanlıya girişi başlarda olumsuz bir karşılık bulur. Fransız İhtilâli hakkındaki ilk Osmanlı yorumları "Volter ve Ruso demekle marûf ve meşhûr olan zındıkların... avâm-ı nâsa ilân olduğu üzere güyâ saadet-i kâmileyi dünyeviyyeyi ihrâz etmek ümniyyesiyle müsâvât ve serbestiyete can atılar..." tarzında aşağılayıcıdır. Reisülküttâb âtif Efendi İhtilâlin getirdiği serbestlik ve eşitlik fikirlerini 1798 yılında yazdığı raporda böyle dile getirmektedir.² Ancak, 1830'lu yıllara gelindiğinde, bu aşağılayıcı bakış değişmiş gözükmektedir. Bu, hiç şüphesiz, Osmanlı aydınlarının devletin içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtarılabilceği sorularına cevap ararken vardıkları bir sonuç olmuştur.

Bu değişim III. Selim devrinde (1789-1807) Avrupaya gönderilen Ebubekir Râtib Efendi ve Azmi Efendi gibi elçilerin raporlarında kendisini gösterir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise, özellikle 1830'lu yıllardan itibaren kaleme alınan yazılarda belirgin bir

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet Seyitdanhoğlu H. Ü. Ed. Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

şekilde ifade edilen düşünceler halini alır. Sâdık Rifat Paşa'nın 1837'de yazdığı "Avrupa Ahvâline Dâir Risâle" ve 1850'li yıllara tarihlenen Mustafa Sami Efendi'nin "Avrupa Risâlesi" Osmanlı siyasi düşüncesindeki değişimleri göstermeleri bakımından ilginç örnekler olarak göze çarparlar.³

Öte yandan, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla Osmanlı modern hukuk ve devlet anlayışı yolunda değişirken, yönetimde şahsîlik unsuru yavaş yavaş ortadan kalkmış, hükümdarın emrindeki kapıkulları müessesesi yok olmaya başlamıştır. Böylelikle devlet işlerinde hükümdarın rolü giderek azalarak, yerini şahsî olmayan yeni Osmanlı bürokrasisi almıştır. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşlarının yapmak istedikleri yeniliklerin amacı "hükümdarın hareketlerini tahdid edecek bazı müesseselerin kurulması" şeklinde tarif edilebilir. Bu onların Avrupa devlet anlayışıyla olan irtibatını ve onu anlayışlarındaki liberalizmi ortaya koyan en belirgin özelliklerden birisidir.⁴

Tanzimat dönemi düşünür ve devlet adamlarının önde gelenlerinden birisi olan Sâdık Rifat Paşa, Tanzimat öncesi ortaya koyduğu düşüncelerle sözkonusu gelişmeleri düşünce bazında başlatarak, Tanzimat'ın teorik temellerini atmış, Mustafa Reşit Paşa'nın uygulama alanına koyduğu reformların nazariyesini yapmıştır. Özellikle bu yönüyle devrin ricali arasında sıvrılmış, düşüncesiyle yarattığı etki alanı uzun süre varlığını korumuştur.

Mehmed Sâdık Rifat Paşa, 1806 yılında İstanbul'da doğmuştur. Kendisi gibi yüksek bir bürokrat olan Masârifat Nâzırı Hacı Ali Bey'in oğludur. Bir yıl Enderun'da eğitim gördükten sonra, devlet hizmetine Sadâret Mektûbî Kalemî'nde başlamıştır. Görevde bulunduğu süre içerisinde sadâret müsteşarlığı, hariciye ve mâliye nâzırlıkları, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Tanzimat üyelikleri ve elçilik gibi üst düzey görevlerde bulunmuştur. Bu sayede İmparatorluğu ve problemlerini yakından tanımış, çözümler üzerinde kafa yormuştur. Elçilikle Avusturya'da bulunduğu dönemde Meternich ile tanışmış dostluk kurmuş ve onunla fikir alışverişinde bulunmuş olduğu

bilinmektedir. Çeşitli devlet kademelerinde görev yaparken kaleme aldığı risâle (rapor) ve yazıları daha sonra **Müntahâbât-ı Asâr**⁵ adı altında birleştirilerek yayınlanan Rifat Paşa'nın yazıları arasında en önemlisi ve yankı uyandıranı şüphesiz, Avusturya'da elçi olarak bulunduğu yıllarda kaleme aldığı (1837) **Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâle**'dir.⁶

Tanzimat'ın ilanından önce kaleme alınan risâlede Rifat Paşa Avusturya'yı örnek alarak bu ülkenin yönetim anlayışı ve devlet kurumlarını anlatırken, öne sürdüğü fikirlerle Tanzimat fikrinin öncülüğünü de yapmıştır. Sâdık Rifat Paşa, risâlesinde ortaya koyduğu fikirlerle Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşit Paşa'yı da etkilemiş ve bu hareketin düşünsel temellerini atmıştır. Rifat Paşa'nın eserlerinin kendisinden önceki siyasetnâme yazarları ile olan benzerliği sadece şekilden ibaret olmuştur. Kaleme aldığı yazılar gerek hakim olan zihniyet ve gerekse içerik bakımından geleksel siyasetnâmelerden ayrılarak batılı bir öz taşır. Verdiği hükümler ve ulaştığı sonuçlar itibariyle Osmanlı için yeni liberal fikirler öne sürer. Ona göre zulümle idare edilen devletler gerilemektedir. Şerif Mardin, Rifat Paşa'nın Fransız yazar Volney'den etkilenmiş olduğunu öne sürmekte ve Volney'in devletlerin adaletsizlikten dolayı gerilediği tezini ileri sürdüğü **Les Ruines de Palmyre** adlı eserinin, ondokuzuncu yüzyılın hemen başlarında Avrupa da geniş yankı uyandırdığı üzerinde durmaktadır. Konusu kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nu gerilemesi olan bu eser Rifat Paşa'yı etkilemiş olmalıdır.⁷

Bu Avrupalı etkiyi doğuran bir diğer somut olgu da Rifat Paşa'nın ünlü,

"Hükümetler halk için mevzu' olub, yoksa halk, hükümetler için mevzu' değildir"

sözleriyle ifade edilen ve bariz bir şekilde modern ve liberal tavır taşıyan düşüncesidir. Paşa'nın bu sözleri klasik Osmanlı anlayışının tamamen dışında, Avrupalı liberal fikirleri izini taşıyan ifadelerdir. Ona göre adalet ve hukuk üzerinde kurulmuş olan devletin binası sağlam ve dayanıklı olur.⁸ Aksi

takdirde patlamaların, ihtilallerin olabileceğini ifade etmektedir.

"Kâffe-i hukûk-ı tabiiyyede milel-i muhtelifeyi müsâvi tutmak muktezâyı devlettir. İdâre-i mülk-i teb'a iki sûretin biri ile hâsil olur. Biri teb'ayı hoşnut etmek ve diğeri halkı ihafe ederek, taht-ı cebirde tutmak usûlüdür. Evâmir ve ahkâm-ı zulmiyye tohum-ı adâveti ekip isyan ve tuğyan anı biçer"⁹

Bu sözler Tanzimat Hareketinin ideolojisi olarak kabul edilen ve imparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutmayı temel amaç kabul ederek, parçalanmayı durdurmak ana gayesini güden Osmanlıcılık cereyanının gerekçesini de ifade etmektedir. Şüphesiz, Sâdık Rıfat Paşa burada Fransız İhtilalinin milliyetçilik fikirleriyle sarstığı Avrupa'da ve Osmanlı'da meydana gelebilecek sıkıntılara işaret etmektedir.

Rıfat Paşa risâlesinde bir devletin gelişebilmesi "imar-ı mülkiye" için gerekli şartları belirtir. Bunun için öncelikle "sulhün harbe" tercih edilmesi gerektiğini öne sürer. Avrupalı hükümdarların öncelikle bunu sağladıklarını, bir hariciyecî diplomat olarak söyler. Ona göre, devletlerin gücü "Üç şey-i mühim" üzerine kuruludur. Birincisi "İstirahat-ı teb'a", ikincisi "vefret-i hazine", üçüncüsü ise "Kuvve-i askeriye"dir. Bunlar sağlamak için askeri yollara değil, uluslararası ilişkilerde diplomasi ve barışçı çözümlere yani, kılıcın ikizi olan kalemin gücüne yönelinmelidir:

"Dahilen ve haricen bir güne münâzaât zuhûr itse bile tedâbîr-i muktezîyye ve bâzan vesâtıt-ı düvellîyye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def ve teskînine çalışılup..."Ancak, bundan sonradır ki, devletin kalkınması mümkün olabilecektir. (bkz. risâle) Sâdık Rıfat Paşa, risâlesinde teb'anın hakları ve görevlerine değinirken bizatihi Tanzimat Fermanını hatırlatan fikirlerini öne sürer. Ona göre ancak, temel hakların güvence altına alınmasından sonra, devletin diğer problemlerine eğilenebilir. Bu temel hakları ise şöyle sıralamıştır:

"her bir akvâm ve mületin can ve mal ve ırz ve itibarı hakkında emniyet-i kâmile"

bulunmalıdır. (bkz. risâle)

"Memâlik-i Mahrûse-i Devlet-i Aliye'de Hukuk-ı lâzime-i hürriyetin kemâyen bagi icrâsına merbut..."

sözleri ile, Osmanlı tarihinde haklar temelinde hürriyetten ilk defa söz etmektedir. Paşa, Avrupalı hükümdarların idare anlayışları ve uygulamalarında örnek vererek onları "gâdr ve cebri" muamelesi yapmadıkları üzerinde durur:

"Ekser umûr ve usulleri kavanini müessise tahtında olduğundan hiçbir hükümdar ve vükelâsı dahi ol kanun-ı mer'iye mugâyir... hükm irâde edemez". (bkz. risâle)

ifadesiyle Avrupa'daki uygulamaya dikkat çeker. Bu görüşleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kanun devleti olması gerektiğini öne süren Rıfat Paşa, yaptığı bu karşılaştırmayla yönetimde hukuka dayalı Avrupalı yeni ölçü ve standartları tereddüt etmeden öne sürmektedir.

Rıfat Paşa yazısında devlet yönetiminde bilgi ve tecrübenin önemine değinir. Memurların Avrupa'da yetenekli, bilgili ve tecrübeli olanlar arasından seçildiğini, rüşvet, iltimas ve adam kayırmayla devlet işlerinin görülmediğini belirtir. Ayrıca, devlet memurlarının görevden alındıktan veya öldükten sonra mallarına el konulması demek olan müsadere sisteminin yanlışlığından bahsederek, mirasçılara bıraktığını belirtir. (bkz. risâle)

Sâdık Rıfat Paşa risâlesinde yine Avusturyanın askerî müessesine örnek gösterilir. Avrupada askerlik süresinin onbeş yıl olarak sınırlandırıldığını, subay "oficiyal"ları okullarda yetiştirildiğini belirtir. Eğitim konusunda Avrupalı ülkelerde kız ve erkek çocuklarını beş altı yaşlarından itibaren, oniki yaşına kadar okutulduklarını ve bundan sonra yeteneklerine göre devlet akademilerinde eğitildiklerini anlatır. Eğitimde ve bilimsel gelişmede nakilden çok akli ve yeni bilgi üretimini ön planda tuttuklarını her alanda (botanik, zooloji vb.) eğitimi veren okulları bulunduğunu, kitap basımına, deney ve araştırmaya son derece önem verildiğini anlatır. (Bkz. risâle)

Sâdık Rıfat Paşa yazılarında iktisadi ge-

lişme konuları üzerinde de durmuştur. Öne sürdüğü fikirlerde sanayileşmek, ticaret ve mülkiyette serbestlik hakim konular olmuştur. Ona göre yüksek ve aşağı tabakadan her kim olursa olsun, zenginliği suçlanma sebebi olmamalıdır. Gücünün yettiği kadar yaşamasına devlet tarafından karışılmamalı ve bundan dolayı suçlanmamalı ev, yalı, fabrika gibi bölgenin gelişmesini sağlayan binalar yapılması halka çok görülmemeli, hatta teşvik edilmelidir. Zenginlerden ölenlerin mirasçıları varsa mallarına devlet tarafından el konulmamalıdır.¹⁰

Yazar, Avrupanın ticaret, ziraat ve sanayide gelişmesini, ele alarak, ticaretin artmasını sağlayacağı için yol yapımına önem vermektedir.¹¹

Sâdık Rıfat Paşa Avrupadaki fizyokratlar ve liberal iktisatçıların etkisi açıkça sezilen bu fikirleriyle, Türkiye de liberal ekonominin öncüleri Ohannes Paşa ve İttihat ve Terakkinin ünlü maliye nazırı Cavit Bey'den önce iktisadi liberalizme ilişkin kimi temel kavramları seslendirmektedir.¹²

Sonuç olarak, Sâdık Rıfat Paşa kaleme aldığı yazılarıyla ve özellikle burada metnini de verdiğimiz **Avrupa Ahvâline Dâir Risâlesi** ile Tanzimat Fermanının öncüsü sayabileceğimiz fikirleri ortaya koymuştur. Hatta kaleme aldığı metnin yer yer fermanla aynı sözleri ihtiva ettiği görülmektedir. Tanzimat'ın öncülerinden olan Paşa, bu risâlesi ile Tanzimatın ilanından önce ortaya attığı görüş ve fikirlerle Tanzimatın düşünsel zeminini hazırlamış doğulu devlet anlayışından farklı, liberal bir devlet anlayışını öne sürmüştür. Risâlenin en önemli taraflarından birisi de yenileşmeyi bir şekilcilik ve taklitten ötede, bir zihniyet sorunu olarak ele alması bireyi, onun hak ve ihtiyaçlarının, akılcı bir devlet ve yönetim anlayışını çekinmeden ortaya koymasıdır.¹³ Aynı zamanda üstün bir yazı ve üslûp örneği olan risâlenin, Osmanlı siyasal düşüncesinde bu problemi ilk kez ele alan belge olması dolayısıyla da, bahsedilmeye değer bir metin olduğu açıktır. Şimdi sizi bu risâle ile başbaşa bırakıyorum. Rıfat Paşa Merhûmun Viyana'da İbtidâki Sefâretinde

Avrupa'nın Ahvâline Dair

Yazdığı Risâledir:

Beyâna muhtâc değildir ki, tabiat-ı beşeriye iktizâsınca herkesin ist'idât-ı fitriyyesi yek-serrişt (tek) olmayarak birbirine mübâyin (farklı) ve bu cihetle ifâde ve istifâdede sehv ü galat ve hatâ olmaması kabil olamayacağı emr-i beyyin (açık, bilinen işlerden) olmağla, binâberîn (bundan dolayı) hakikat-ı hâle makrûn (yakın) ve gayr-i makrûn her ne ise ist'idâd-ı mefkûd-ı âcizânemce Avrupa'ya esnâ-yı me'mûriyyet-i vâkı'amda re'yü'l-ayn görüb (gözle görerek) anlayabildiğim vechile şimdiki târihlerde ahvâl-i hâzıra-i Avrupa bu merkezde bulunub şöyle ki, âdet-i kadîme-i zamâniyye üzere kâffe-i akvâm beyninde câri (bütün toplumlar arasında geçerli) olduğu misüllü Avrupa hükümdârânı meyânında dahî mukaddemlerde niçe niçe ceng ü peykâr vuku'a gelmiş ise de bir müddetden berî inkılâbât-ı sâbıka-i harbiyye ve ictimâ'-i hükümdârân ile bi'l-ittifak karargâr olan müsâlâha-i umûmiyye üzerine hıfz-ı âsâyış-i mülk ü millet kazıyye-i nâfiyası her devletde mültezem (gerekli, lüzumlu) tutulmakda ya'ni cemî' zamanda sulh, harb üzerine müreccah (tercih etmek) olub, husûsiyle i'mârât-ı mülkiyye (ülkenin bayındırlığı) ise musalâha-i mütemâdiyye (sürekli barış) ve istirahat-i kâmile-i tebaa ile hâsıl olduğu ve eğerçi, galebe-i harbiyye ve istilâ-yı memâlik-i cedîde ile bir devletin i'tibârât-ı zâhiresi kesb-i şan ve i'tilâ ider ise de iç yüzünde muharib olduğu müddetde memâlik-i ma'mûresinden ve hey'et-i nizâmiyyesinden gayb itdiği

menâfi-i adîde ile istihsâl itdim dediği galebe ve menfaât lâıykıyla muvâzene olunsa elbette icabât-ı muhâberât üzere kuvve-i askeriyeye ve mâliyye ve sâ'ir mühimmât-ı harbiyyesinde vuku' bulan telefât ve memâlikce tahrîbâtı andan ziyâde olarak bi'l-farz istilâ ve istimlâk itdiği memâlik-i cedîdesinin istihsâl-i esbâb-ı nizâmiyyesi meşgaleleriyle kuvve-i mazbûtasına hâle gelebileceği ya'ni bir az fâ'ide-i mevhûme (hayal edilen yarar) için nice nice fevâ'id-i hâsılası beyhûde perâkende olacağı tecârüb-i adîdeye

göre amikce (derin olarak) mütâlâa olursa kabûl olunur ve hikem-i mezâyâ (hikmetli, bilgece meziyetler) zamanımızda meşhûdumuz (şahit olunan, görülebilen) olan ba'zı hâlât-ı vâkı'âdan dahî istidlâl olunabilür(çıkartılabilir). Bu dekâ'ik-ı ahvâl (hassas durumlar) ekseriyâ şimdiki hâlde Avrupa düvel hükümdârânı indinde ma'lûm ve mücerreb ve mu'teber olarak herbâr-ı hâdîsât-ı güniyyede (günlük olayların tümünde) tedâbîr-i hekimâne ile hareket itmekde ve çünkü, her devletin kuvve-i nizamiyyesi esbâb-ı adîde-i asliyye ve fer'iyye (ikinci derecede) tahtında ise de nizamât-ı mevzû'anın asl-ı esası üç şey-i mühimm üzerine müesses olarak biri, istirahat-ı tebaa ve mülkiyye, ikincisi, vefret-i hazîne (hazinede bolluk) ve üçüncüsü, kuvve-i askeriyye olub m'a-hazâ bu esbâb-ı lâzîmenin ictimâ'ına gavâ'il-i seferiyye man'î ve adüvv (düşman) mesâbesinde olduğundan dâhilen ve hâricen sebebli ve sebebsiz muharebe kapuları açılmak ya'ni bir fâ'ide-i melhûze için mahazîr-i adîde (pekçok sakıncalar) ihtiyâr kılınmak misüllü muhâtarat-ı âletiyye(tehlikeli yollar, araçlar), kuvva-i mülkiyyeye hâle vireceğinden bu makule şeylere sebep virilmekten ihtirâz ile farazâ, dahilen ve haricen bir güne münâzaât zuhûr itse bile tedâbîr-i mukteziyye ve ba'zan vesâtît-ı düveliyye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def' ve teskînine çalışılub hâslı netâyic-i reddiyyesi melhûz olan muhârebeyi bilâmûcib kat'â ihtiyâr itmemektedirler. Ve mâmafih cemî' zamanda merâsım-i ihtiyâtiyyeye riâyet ve dikkat kavâ'id-ı mer'iyye-i mu'tebere-i düveliyyeden bulunduğuna bebnî güyâ birbirleriyle yârin muhârib olacaklar gibi umûr-ı nizâmiyye-i askeriyye ve sâ'ir mühimmât-ı seferiyyelerine leyl ü nehâr (gece gündüz) ikdâm ve gayret iderler ve asâkir-i mürettebe ve sefâ'in-i muntazamaları her bâr t'alîm ve taallüm üzere olub ve lede'l-hâce (gerektiğinde) hazır ve âmâde sûretinde bulunub hudûd-ı memâlik ve tebaa ve usûl-i politikalarını bununla hıfz ve vikaye iderler (korurlar).Hafî (gizli) değildir ki, tefâvüt-i kuvvet ve meknet ve tebâyi-i kavm ve millet iktizâsınca

her bir devletin derece-i kudreti ve usûl-i politikası bulunduğu merkez ve hey'et-i mevk'i-i coğrafîsi ve nizâm-ı milleti icâbınca birbirine mübâyin olub meselâ, ba'zıları hey'et-i hâliyyesinin bozulmaması ve tamamıyyet-i mülkiyyesinin vikayesi (korunması) ve ba'zıları kuvvet ve şevketlerinin ilerülemesi ve ba'zıları dahî nüfûz ve i'tibârât ve sâ'ir imtiyâzât ile diğerlerine tefevvuk idüb (üstün gelme) onların icrâ-yı merâmlarına meydan virmemesi gibi suver-i mütenevviâdan müretteb ise de heyûlâ-yı politikaları yine müttefikân âsâyiş ve istirahat-ı mülkiyye ve muvâzene-i düveliyye husûslarına hâle getirilmemesi dekâ'ikine masrûf olub eğerçi, düvel-i Avrupa'nın müfredât üzere usûl-i politikalarının beyân ve t'adâdı bu makama göre pek de elzem şey olmadığından başka tafsil-i keyfiyyet erbâbı indinde dahî ma'lûm olması mülâhazasına mebnî bu bâbda tafsilâta tasaddî olunmayub, fakat her bir mülk ve devletde m'amûriyyetce elzem ve tabay'i-i insâniyye icâbınca mültezem olan ba'zı esbâb-ı i'mâriyyeye ve istikmâl-ı usûl-i nizâmiyye-i mülkiyye ve istirahat-ı milliyyeye dâ'ir numûne sûretiyle bulunduğumuz yerde görüb hatırdâ kalabilen şeyler bir nev'i tasdî'nâme olarak şu vechile derc olunabilür ki, bâlâda (yukarıda) beyân olunduğu üzere Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu ya'ni usûl-i me'nûsiyyet ve medeniyyeti iktizâsınca menâfi-i mülkiyye-i lâzîmelerinin ilerülemesini ancak teksîr-i efrâd-ı millet ve i'mâr-ı memâlik ve devlet ve istihsâl-i âsâyiş ve rahat esbâb-ı adîdesiyle icrâ ve istihsâl itmekde ve bu misüllü menfaat-i külliyye ile ilerüleyüb yek-diğer üzerine halen ve i'tibâren kesb-i meziyyet eylemektedirler. Bu mâdde-i lâzîmenin üss-i esâsi dahî her bir akvam ve milletin can ve mal ve ırz ve i'tibârı hakkında emniyyet-i kâmilisinin istihsâline ya'ni millet-i tâhire-i islamiyye dahî mer'î ve ale'l-husûs bi-tevfihihi tealâ simdiki asr-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i şehinşâhîde memâlik-i mahrûse-i Devlet-i Aliyye'de dahî cârî olduğu üzere hukûk-ı lâzîme-i hürriyyetin kemâ-yenbagî (gerektiği gibi) icrâsına merbût (bağlı) olduğundan Avrupa devletlerinde dahî

bu makule (gibi) emniyyet ve hukûk-ı hürriyyet be-gayet m'utenâ ve m'uteber tutulub ya'ni efrâd-ı ibâd ve bunca bilâd yalnız devletler için halk ve icâd olunmayub belki hikmet-i baliga-i hazret-i mâlikü'l-mülk iktizâsınca bunca hükümdârân-ı cihan ancak hıfz-ı ibâd ve i'mâr-ı bilâda hâmi ve nâzır olmak üzere nâ'il-i lutf-ı yezdân olduklarından idâre-i emr-i hükümetde hukûk-ı millet ve kanûn-ı devlet üzere hareket idüb bir güne bivch gadr ü cebr muamelesi vuku' bulmaz ve bu müsâadât ile bir güne itaatsizlik ve serbestiyet ile dahî i'tibârât-ı düveliyyeye ve t'azîmât-ı lâzimeye hâlel (zarar) gelmez. Şu kadar ki, ekser umûr ve usûlleri kavânîn-i müessise tahtında olduğundan hiç bir hükümdâr ve vükelâsı dahî ol kanûn-ı mer'îye mugayyir kavli-i hodî ve celb-i nef'î ve def'-i zararı zımında bir güne hükm ve irâde idemez ve bu cihetle usûl-i mevzûa ve nizâmât-ı müessiselelerinde bir güne tagayyür (değişim) ve inkılâbât olamayub nîk ü bed (iyi kötü) ister istemez mesâlih-i vâkıaları kavânîn-i mer'îyyeleri üzere rü'yet olunur (görülür) ve buna mebnî (bundan dolayı) mevâdd-ı vâkıalarında ağrâz-ı zâtiyye pek de karışdırmağa ve mücerred nüfuz ve ikbâl ser-riştesiyle iş görmeğe destres (başarılı) olamazlar. Hele şurası kabîl-i inkâr olamaz ki, inkıyâd (kabul etme, boyun eğme) ve muhâlefet ve sadâkat ve ihânet ve rağbet ve nefret misüllü tabây'-i-i mütehâlîfe-i beşeriyyenin tefrîk ve ıslâhı ekser nâs (halk) ve husûsiyle terbiyelü akvâm-ı maarif-istisnâs hakkında yalnız kuvve-i cebriyye-i düveliyye ve hükümet-i mutlaka-i kahriyye ile hâsıl olmayub belki, tabiat-ı munise-i insâniyyenin fiftifte olacağı emniyyet-i kalbiyye ve i'tibârât-ı zâtiyye-i mütemâdiyye ve ıstirahât-ı tabiiyye misüllü celb-i kulûb-ı tebaa ve nâsı mûcib olan tedâbîr-i rıfkiyye riâyet-i hukûk-ı insâniyyeye dahî menût ve merbût omdüğundan iş bu hikmete mebnî ekser düvel-i Avrupa hükümetlerinde bu misüllü usûl-i hikmet-şumûle dahî i'tinâ olunmakda bu kaziiyye-i maraziyye-i m'akule dahî devletlere küllî kuvve-i mâneviyye virmektedir. Eğerçi her bir mevâdd-ı i'tikadât-ı aliyye-i islâmiyye üzere

yedd-i meşiiyyet-i hazret-i ilâhîyede ve bu cihetle tedbîr-i abdın takdîre medhali (katkısı) olamayacağı dahî lehü'l-hamd cümlemiz indinde rütbe-i bedâhatde olduğu misüllü umûr-ı cüz'iyede abd-ı zaîfin vesile-i teklîf olan medâr-ı tedbîri dahî ka'il-i inkâr olamayacağı cihetle umûr-ı idâre-i dünyevîyyeye lâzım olan akl-ı maaş hükmünce ekser mesâlih-i vâkıalarında mukteza-yı akla tatbikan tedâbîr-i nâfia i'mâline dikkat iderler ve ma-mâfih her milletin medâr-ı kavâmı olan âyîn ve mezheblerin icrâ-yı ahkâmına dahî ekser mahallerde riâyet eylerler. Kadimden berü mücerreb (eskiden beri bilindiği) olduğu üzere bâ'is-i zevâl-ı mülk-i devlet olan mâdde-i mekrûhe-i rüşvet ile maslahat görmezler ve nâ-ehil olan şahsa rüşvet ve şefaat ile emr-i hükümeti tevfiiz idemezler ve oldukca ehl ü erbâb intihâb iderler ve bu cihetlerle devletlerinde tebeddûlat-ı manâsib (görev ve makamların değişmesi) kesret (sıklıkla) üzere olmayarak mücerred diğerrinin mesrûriyyeti için kadîmini dahî mahrûm itmezler ve büyük cünhası olmadıkca veyahud icabât-ı hakikiyyesi vuku' bulmadıkca tebeddûlat ve te'dibât (cezalandırma) vuku' bulmaz. Vâkıa bu cihetlerle kesb-i i'tibarât ve haysiyyet müddet-i kalîle (kısa zamanda) zarfında hasıl olamaz ise de bunca emek ve zaman ile istihsâl olunmuş olan i'tibarât-ı zatiyye dahî ednâ vesile veyahud icrâ-yı garaz ve müdahale-i ecnebiyye ile zâ'il olamaz. Ve belki, hayatında nâ'il olduğu rütbe ve nâm ve i'tibârı b'ade'l-vefat (öldükten sonra) dahî bütün bütün zây'i olmayub vesile-i iftihâr ve sâ'ire bâ'is-i şevk ve i'tibâr olmak üzere nâm ve ünvânı ve ba'zı maşları nakl ve tevârüs ider ve her ne kadar zî-mal (malı mülkü olmayan) olsa bile o makule ricâl ve tebaanın emvâl-i muhâlefâtına cânib-i devletden taarruz olmayub veresesine terk olunur ve bu cihetle ricâl-i devlet dahî bu makule i'tibarât-ı zâtiyye ve menâfi-i hâsıllarına ale'l-istimrâr halel gelmeyeceğine yakîn hasıl itmiş olduklarından vakt-i m'azûliyyet ve nekbette (emeklilikte) idâre-i maaşıma vesile olur hülyâsiyla devletinden akça kapmağa sarf-ı zihin ve hırs

itmeyüb muhassesât-ı muayyenesiyle kanaat ve her halde iffet üzere hareket iderler. Ve bu ka'ide ile refte refte (azar azar) zî-kudret hanedân ve hanedân-zâde çoğalub lede'l-hâce (gerektiğinde) taraf-ı devletden küllî ianeye muhtâc olmaksızın hidemât-ı vakıada cüz'î maaş ile istihdâm olunurlar. Sunûf-ı askeriyeleri dahî pek de çoluk çocuk makulesinden olmayub, yirmi yirmi beş yaşında adamlardan müretteb ve muazzaf ve muntazam olarak on beş sene kadar ale'd-devâm hizmet-i askeriyede kıyam idüb badehu ihrâc ve ba'zan âsâkir-i redîfeye (yedek asker) idrâc iderler. Ve lede'l-hâce alaylarının noksanlarının tekmîli zımnında alınacak âsâkir ve neferât dahî nizâmları vechiyle alayı kangı sancığa merbût (bağlı) ise oradan kanûn ve ka'idesi üzere bilâ münazaa (tartışmasız) alınur ve bunlara iktizâsına (gereğine) göre maaş ve senede bir elbise virülüb ve ta'yinat olarak etmek i'tâ olunub me'kulât mebzûl (yiyecek bol) olduğuna mebnî lahm (et) ve sâ'ir me'kulâtlarını kendüleri alub idâre itmek üzere bedel virirler ve bu sebeble sefer ve hazerde (savaş ve barışta) ga'ilesizce idâre iderler ve bundan başka müstahfız-ı şehir sûretiyle kâffe-i esnâfdan mürekkeb asker ve oldukça muallim vardır ve âsâkir-i muntazamanın zâbitleri âdî sûretde neferâtdan nasb olunmayub eshâb-ı ma'lûmâtdan olan ofiçiyallardan (subay-official) ta'yîn olunub iş bu ofiçiyallar dahî ibtidâ mekteplerde tahsîl-i el-sine-i ecnebiyye (yabancı dil eğitimi) ve hesap ve resim ve coğrafya ve târih ve hendese ve hey'et ve sâ'ir bu misüllü ulûm-ı lâzime ve talim ve taallüme ve manevraya dâ'ir fûnûn-ı mukteziyyeyi lâyıkıyla tahsîl idüb badehu (sonra) zâbit nasb olunurlar ve âsâkir-i nizâmiyye zâbitleri her yerde mu'teber olarak hattâ bir yüzbaşının imparator sofrasında taam itmekliğe kadar kadr ü istihkak ve meziyyeti olabilür. Ve hin-i vefatlarında (öldüklerinde) bile familyalarına i'tibâr iderler ve emek ve hizmetine göre mükâfât tahsîs iderler. Ve sıbyanın tahsîl-i ulûm ve fûnûn itmelerine begâyet dikkatları olduğundan zükûr ve inâsdan (kız ve erkek) çocukları beş altı yaşına vardık-

da mahallât mekteplerine virüb on iki yaşına kadar kendü lisânları ve el-sine-i sâ'ireyi (diğer dilleri) ka'ide üzere okuyub yazmağı tahsîl ve on iki yaşından sonra yine ekserîsi devlet akademilerinde iktizâsına ve her birinin istidâd ve hevesine göre kangı san'ate sâlik olacak ise ana göre ulûma (bilimler) ve fûnûn (fen bilimleri) ve sanayi'e dâ'ir şeyleri terbiye hânelerinde öğrenüb on sekiz yaşına vardıkda fûnûn-ı lâzimeyi tekmîl iderler. Ve ba'zı bu makule büyük terbiye hânelerin usûl ve nizâmı üzere şâkirdânı (öğrenci) fakat haftada bir kerre hânesine ve anası babası yanına gidüb mâ'adâ vakitlerinde ka'ide üzere ale'd-devam tahsîl-i ulûm ile meşgûl olurlar ve bunların me'kulât ve melbûsât (giysileri) ve sâ'ir masârifât-ı lâzimelelerini sene be-sene peder ve akrabaları mekteb müdiri tarafına i'tâ (verirler) iderler. Çünkü, bunların ulûm-ı nakliyyeden mâ'adâ ulûm-ı akliyyeden olan hikmet ve hey'et-i tabâbete ve musikîye ve ale'l-husûs fûnûn-ı harbiyye ve bahriyye ve usûl-i politika-yı düveliyye ve maarif-i sâ'ireye i'tibârat-ı müfriteleri (aşırı ilgileri) olduğundan, onların mahsûs mektepleri olarak usûlü vechiyle tahsîl iderler. Ve bunlardan başka, kâffe-i tabâyi-ı eşyâya kesb-i vukûf itmek dahî usûl-i mer'iyyeden bulunduğundan bi'l-cümle hayvanât ve ma'deniyyât ve nebadâtın keyfiyyât ve te'sîrâtını dahî tecrübe ile her biri fûnûn-ı mahsûsa hükmünde olarak iktizâsını tahsîl iderler. Ve yalnız ilmiyle kanaat itmeyüb tecrübe-i ameliiyesî (uygulama ve deney) dahî istihsâl olunmak üzere meselâ, her bir iklimde bulunan zî-ruh kâffe-i hayvanâtın mürde ve kadidleri (kadavraları) ve berr ve bahrde (kara ve denizde) olan bi'l-cümle ma'deniyyâtın numûneleri bilâd-ı bârede ve hârede bulunan kâffe-i eşcâr ve nebadâtın bahçeleri mevcûd olarak lede'l-hâce re'yü'l-ayn müşâhade iderler. Cesîm-i teşrihhâneleri dahî olarak ilm-i teşrihi dahî lâyıkıyla tecrübe ve ilmîsini tahsîl iderler. Hasîs ve nefis kâffe-i umûru fenn-i mahsûs hükmüne koyub kitaplar te'lif olunmuş olduğundan, erbâbı cümlesinin ilm ve amelîsini ka'idece öğrenirler. Ve bu ikdamât cihetiyle o makule ehl-i ulûm ve

fünûn kesret üzere bulunub hele kendü lisanını okuyub yazmayan ve maslahat-ı zâtiyyesini idâre idecek kadar hesap ve kitab bilmeyen zükûr ve inâdan yok hükmündedir. Ve kitab basmahâneleri dahî bir nev'î esnâflık sûretinde olub her kim taleb ider ise akçasını virüb istediği ve te'lif eylediği kitabı tab' ve temsil itdirebilir. Ve iş bu basma mâddesi Fransa ve İngiltere taraflarında serbest olarak devlet ve mezhepleri hakkınad dürlü şeyler tab' itdürüb bu mâdde fi'l-hakîka ezhân-ı nâsı ifsâd (halkın aklını karıştıracak) idecek şey olduğundan muzırr ise de düvel-i sâ'irede böyle serbest olmayub basılacak şeylere evvel emirde nâzırları tarafından bakılıb âyîn ü mezheb ve usûl-i devletlerine mugayyir ve muhall şey yok ise tab'ına ruhsat virülür. Ve yevmiye bi'l-cümle ekalîm-i meskûna ve düvel-i mütenevvia ve vukuâtını ve kendü şehir ve memleketlerinin mesalih ve havadisâtını derc iderler ve çünkü, ekser ahâlisi yazı okumak bildiklerinden devletce ve memleketce bildirilmesi lazım gelen şeyleri basma kağıtlar ile şehirlerde köşe başlarına yapıdırub i'lân iderler. Bu cihetle, ahâlisi ahvâl-i cihân ve havadisât-ı devrâna tahsîl-i vukûf idüb kesb-i terbiyyet ve ma'lûmât iderler. Ve mürettebât-ı mîriyye için ahâlî ve tebaaya me'mûrîn ve sâ'ire taraflarından zulüm ve taaddî vuku' bulmayarak her bir eshâb-ı emlâkın mülk ve arazîsine göre nizâmları vecihiyle maktû'ât (vergi) alınur. Bunlar dahî usûl-i mevzû'ası üzere vakt-i zamanıyla tahsîl olunub bu maddelerden ve sâ'ir cihetlerden dolayı mezâlîm ve taaddiyât (zorbalık) bi't-abii olamaz. Ve ekser arazîleri ziraat ve hırâset (sanat) üzere ma'mûr ve kazançları kendülerinde kalmak hasebiyle ahâlinin dahî sa'y ü gayretleri mevfürdur (bol). Ve Avrupa'da kesret-i nüfus cihetiyle ekser eşyâ bahalı iken nân-ı azîz (ekmek) sâ'irden has ve gayet ehvendir (ucuz). Bu makule akvât-ı yevmiyye ve cümlelerin muhtâc olduğu eşyâdan ziyâde gümrük ve resm almazlar fakat harîr ve duhan ve hamr (ipek, tütün, şarap) misüllü umûmiyyet üzere muhtâc olunmayan ve yekdiğerin memleketinden gelen emtia ve sâ'ir bu

makule eşyâdan külliyyetlü resm (vergi) alurlar ve devlet ve milletin akçası âher mülke (başka memlekete) çıkmamak için imkanı mertebe ekser eşyâ-yı ma'mûle-i ecnebîlerin birbirlerinin memâlikine duhûlü memnû' (yasak) olarak ihrâcâtın ziyâde olması tedâbirine dikkat iderler ve derûn-ı mülklerinde (memleket içerisinde) i'mâl olunan emtiaya kemâliyle i'tibâr idüb tebaaları dahî anı isti'mâl ider ve bu cihetle hıref ve sanayi'in gün be gün ilerülemesine i'tinâ ve erbâb-ı hüner ve ma'rifete i'tibâr eylediklerinden vesîle-i heves ve havîhişi senede bir def'a hasîs ve nefîs kâffe-i eşyâ-yı ma'mûlenin müntahâbâtını husûsiyle resim ve tasvîr dahî kendülerinde pek mu'tenâ şey olduğundan o makule meşhûr ressam ve musavvirlerin i'mâlatını expozisyon (sergi) nâmıyla münâsib bir mahalde cem' idüb bir ay kadar anda tevkîf ve imparator ve sâ'ir vükelâ ve ricâl ve tebaası muayene ve temâşâ iderek içlerinden fevkalade bir san'at icâd olunmuş ve her kim icrâ ve ihdâs etmiş ise taraf-ı devletden madalya nâmıyla bir nev'î nişânlar i'tâ olunarak teşvikât-ı lâzîmeye i'tinâ olunur. Ve bu vesîle ile derûn-ı memleketlerinde sene be sene sanâyi'in ne mertebe ilerilediği anlaşılır. Ve teshîl-i umûr-ı ticâret ve sanâyi' (ticareti ve sanayiye kolaylaştırmak) zımnında eşyâ kârhanelerinde buhar ile idâre ve i'mâl olunur makineler icâd olunmuş olduğundan başka takrîb-i muhârebe ve teshîl-i turûk-ı seferiyye (yollarda ulaşımın kolaylaştırılması) için denizde vapur gemileri ve karada vapur arabaları ihdâs ile mesela, on on iki saatlik mesâfeyi bir saatda kat' iderler. Ve bir cesîm (büyük) fabrika veyahud demür yolları ve sâ'ir umûr-ı mülkiyyece enfâ (yararlı) olub da masarifât-ı külliyyeye muhtâc olacak şeyleri dahî asıl devletin hazînesine tahmîl itmeyüb aksiyon dedikleri usûl üzere meselâ bir iki mu'teber sarraf taahhüdüyle eshâm-ı müştereke olarak ahaliden akça alub hissedâr iderek icâd idüb hissedârlarına sene be sene menâfi-i hissesine göre fâ'iz edâ olunur ve devlet tarafından menâfie müdahale olunmaz. Ve menfâati lâyıkiyla tecrübe olunmayan şeyler dahî yapıl-

maz.Ber-vech-i meşrûh (açıklandığıüzere) gün be gün maarif ve sanayi'-i cedfide zuhûr itmekde ise de ale'l-umûm (genellikle) kadîm (eski) olan şeylere dahî kemâl-i i'tibârları olduğundan hiç bir eski şey'in zâyi' olunmasını dahî istemezler ve bu makule şeylere atıkadan kinâye antika deyu i'tibâr iderler ve kâffe-i ebniyyeleri (binaları) bir nev'i tuğladan ve taşdan kargîr olarak yapıldığından derûn-ı şehirlerde şehir içerisinde) harîkler (yangın) vuku' bulmayarak bu cihetle an be an kesret ve vüs'at-ı imâret nümâyândır ve teshîl-i iyâb ü zehâb-ı tebaa ve ahâlî (halkın gidiş gelişini kolaylaştırma) ve istirahat-ı sükkân için derûn-ı şehirlerde yollar kaldırım ile tesvîyye ve tanzîm olunub konak ve sokak arabaları suhûlet üzere mürûr ve ubûr ider ve eyyâm-ı seyfe (yazın) tozdan vâreste olmak üzere arabalar üzerinde delikli fuçî ile sokaklar sulanub ve hengâm-ı şetâda (kış günleri) kar ve çamur süprülüb bu cihetlerle gelüb ve giden ahâlî zahmet çekmezler ve giceleri dahi sık sık sokaklarda gazlar yanub kimse fenere muhtâc olmaz ve bu makule tebaa ve milletin istirahati için icâd ve icrâ olunan şeylerin masârifât-ı vâkı'ası devletden çıkmaz ve bunlar için alenen müstakil ahaliden virgü dahi tahsîl olunmaz fakat ba'zı avâ'idât-ı mevzû'a-i kadîme ve şehir kapularında duhûl iden arabalardan alınan ba'zı cüz'î avâ'idât (vergi) ve sâ'ir tahsîsât ile idâre olunur ve menzil yolları dahî şose ta'bîr olunur sûrette tesvîyye ve tanzîm olunarak her dört saatlik mahalde menzilhâne ve posta bargîrleri (atları) ve menzil arabaları mevcûd olduğundan suhûlet üzere azîmet iderler ve müddet-i kalîlede (kısa zamanda) çok mesâfe kat' olunur.Ve her bir şehir ve kasaba ve nahiyede yolcular için lokanta ve otel tabîr olunan kârbansaraylar tanzîm olunmuş olduğundan ve cümlesinde nefis taam ve temiz yatak bulunduğundan yolcular o makule şeylerde zahmet çekmezler. Ve güyâ hânedan bir hâneye nakil ider gibi esnâ-yı râhda (yolculuk sırasında) bir külliyyetlü eşyâ istishâbı tekellüfüne muhtâc olmazlar ve bu cihetle yolcular iktizâ (gereken) iden menzil ve mesken masârifâtını kendüleri virüb

ahâlî-i memlekete bir güne bâr olunmaz ve meskûkât-ı düveliyeleri (resmî paraları) vezn ve âyârda her ne ise kat'a tagayyür (kesinlikle değişmeyip) itmeyüb bu cihetle tefâvüt-i es'âr ve eşyâ (mal fiyatlarının artması, enflasyon) nâdir vukû' bulur. Ve bu sûretle muayyenât-ı mahsûsaya tezâyüd ve tenâkıs irâs itmez ve buna mebnî devletlerin muayyenât-ı mürettebeden dolayı tefâvüt-i masârifâtları vukû' bulmayub mazbûtiyyet üzere idâre olunur.Ve teshîl-i muamelât-ı nâs için karacar nâmıyla bir nev'i para makâmında bakır akça kullanılır ise de meskûkât-ı mezkûre dahî pek ufak şey olmayub meselâ bir karacarda altı yedi para idüb haylice dirhemlü olduğundan kıymet-i hakikiyye bulunur. Ve bankonot ta'bîr olunan bir nev'i akça makâmında kâğıd dahi teshîlü'l-muamelât (işlemlerin kolaylaştırılması için) âyâdî-i nâsda (halk arasında) tedavül ider ise de karşuluğu mevcûd ve müdehhâr (biriktirilmiş, toplanıp kasaya konmuş) olduğundan her ne vakit mahalline gidülüb değiştirilmek ya'ni kâğıd virülüb gümüş akça alınmak murâd olursa derhal kâğıd alınub sim akça te'diyyesinde kat'a tereddüd olunmaz ve elde mütedavül olan bunca kise akçaların kâğıda mukabil hazîne-i mahsûsasında nukûd-ı mevcûda mudahhar olub farazâ cümle kâğıd eshâbı terk idüb de sim isteseler kamilen te'diye olunub üç ayda tekmîlen ardı alınması muayyen ve menût olarak hazır ve şu kadar bu kadar mevcûd akça var deyü hiç devlet tarafından ahz ve sarfına cevâz göstermezler.Ve her halde asâyiş-i hâl-i ahâlî ve tebaa be-gâyet mu'tenâ şey olduğundan harekât ve sekenât ve sâ'ir muamelâtta bir güne hasar ve tazyîk muameleleri vâkı' olmayub usûl ü nizâm üzere herkes edebiyle mukayyed olarak gece ve gündüz vakitli ve vakitsiz arabalı vearabasız gezerler ve mekel ve mesken ve sâ'ir şeylerde icrâ-yı mizâc itmesi her şahsın kendi kudret ve maliyyesine menût olub gerek devlet tarafından ve gerek âher mahallden bir güne mümânaât ve tabiat-ı insâniyyenin şöyle ile böyle itsün gibi hükümet-i tahkiriyye icrâ olunamaz ve ekser ahâlîsi seyr ü ayşe (eğlence ve keyfine düşkün olmak) mâ'il olduklarından eyyâm-ı sayfda köylerde ve mesâfirelerde muzıka ve sâ'ir eğlenceler ve geceleri tiyatrolar ve

hengâm-ı şitâda balo ve suvâre cem'iyetleri ve ziyâfetler ile imrâd-ı evkat (vakit geçirip) idüb zevk vü şevkden bir güne fesadât düşünmeğe vakitleri olamaz. Ve ma-mâfih, bu rütbe müsâade ile yine bir güne nizâmsızlık olmayub ve münâzaa ve cidâl (anlaşmazlık ve çatışma) vukû' bulmayub ve â'lâ ve ednâ (yüksek ve alt tabakadan) el hasıl kimse kimseye el kaldıramayub bi'l-farz bir güne münazaa vukû' bulsa veyahûd bir cünha (suç) dahî vak'i olsa derhal polis t'abîr olunan zâbitan tarafından ahz ve te'dîb ve kavânîn-i mer'iyye üzere ba'zan tecrîm (cezalandırmak) bile olunur. Fakat siyaset (idam) muamelesi pek nâdir vâk'i olub icâb itse bile o makule cerâ'im-i cesîme (büyük suç) ahabından kabahat-ı vakî'asından dolayı su'âl ve cevâb ile tahkîkat ile icra-yı muhakemesi hayli vakitler sürdüğünden sonra hasbe'l-kanûn ne makule cezâyâ müstahak olur ise ana göre badehu (sonradan) icrâ olunur. Bu cihetle zulmen ve garazen tağyîr-i hak, muamele-i şedîdesi icra olunmaz. Cesîm bimâr ve tımarhâneler olarak, mahsûs hizmetçileri olduğundan fukaradan mahallât arasında hasta hasta ve alîl (zayıf) ve sokaklarda serseri ve meczûb (deli) bulunmayub o makuleleri bimârhânelerde (akıl hastanesi) tımar iderler. Ve ekser fukaraları alîl olmadığı halde fabrikalarda amele sûretiyle istihdâm olduğundan sokaklarda gedâ makulesi kesret üzere görülmez. Ve sokaklar muntazam ve müstevâ olduğundan eşyâ ve hânûle (yük) bargîrler (at) ve i'ânet-i külliyye ve el arabaları ile nakl olunub fitrat-ı insaniyyeye yakışmayan arka hamallığı misüllü san'at-i müşkîle yokdur. ■

DİPNOTLAR

1. Bu konu hakkında ayrıca bkz.: İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Ed.: E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay) İstanbul, 1986, ss.69-88.
2. Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II. cilt (Ankara, 1981) ss.69-88.
3. Mustafa Sami Efendi (Seyyid), Avrupa Risâlesi,

İstanbul, 1268. Mustafa Sami Efendi Paris Sefareti baş kâtipliğinde bulunmuş, Avrupa'da Londra, Napoli, Roma, Floransa, Venedik ve Paris'te gördüklerini kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanpınar, a.g.e., s. 124-127

4. Şerif Mandin, "Tanzimat Bürokrasisi", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler I, İstanbul, 1990, ss. 239-254.
5. Sâdık Rifat Paşa, *Müntahâbât-ı Asâr*, İstanbul, Ali Bey Matbaası, tarihsiz. Paşanın kaleme aldığı yazılar daha sonra bir araya getirilip yayınlanmıştır. *Müntahâbât-ı Asâr'ın* içinde bulunan cüzler bağımsız olarak ayrı ayrı da yayınlanmış bulunmaktadır.
6. Sâdık Rifat Paşa'nın hayatı, görevleri ve eserleri hakkında başlıca şu eserlere bakılmalıdır: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II. cilt, İstanbul, 1308-1311, ss. 406-407. *Abdurrahman Şeref Bey, Tarih Musahabeleri*, (Yay.: Enver Koray) Ankara, 1985, ss.96-100. Ali Fuat, "Ricâl-i Tanzimattan Rifat Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni seri cilt 1, sayı 2 (Eylül, 1929) ss. 1-11. Necdet Kurdağ, "Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmed Sâdık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, XII/70 (1989) ss. 56-62. Güner Sayarı, « The Interlectual Career of and Ottoman Statesman : Sâdık Rifat Pasha (1806-1858) and His Economic Ideas » *Revue d'histoire Magrebine*, XVII (1990) ss. 225-261. Bekir Günay, *Mehmet Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı Eserleri, Görüşleri*, İstanbul 1992 (İ. Ü. S.B Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Mümtazer Türköne, *Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Tanzimat'ın Kuramsal Kökenleri ve Sâdık Rifat Paşa*. Ankara, 1993 (Yayınlanmamış Doçentlik çalışması). Oğuz Karakartal- Baki Asiltürk "Sâdık Rifat Paşa ve İtalya Sefaret nâmesi ", Hakkı Dursun Yıldız Armağanı İstanbul , 1995, ss.319-330.
7. Mardin, a.g.m s.257.
8. Abdurrahman Şeref, a.g.e., s.103.
9. Mardin, a.g.m., s.261.
10. Abdurrahman Şeref a.g.e. s.103.
11. Mardin, a.g.m.,s. 265.
12. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiyede Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi" *Liberal Düşünce*, s.2 (Bahar 1996).ss.103-111.
13. Tanpınar, a.g.e, s.120